

Andrzej Pilichowski, Włodzimierz Rostocki

Powtórny wywiad weryfikacyjny jako metoda otrzymywania informacji o wartości odpowiedzi na pytanie kwestionariuszowe

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 30, 69-78

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANDRZEJ PILICHOWSKI
WŁODZIMIERZ ROSTOCKI
Uniwersytet Łódzki

POWTÓRNY WYWIAD WERYFIKACYJNY JAKO METODA OTRZYMYWANIA INFORMACJI O WARTOŚCI ODPOWIEDZI NA PYTANIE KWESTIONARIUSZOWE

Treść: Uwagi wstępne. — Opis badań. — Założenia i cele powtórnego wywiadu weryfikacyjnego. — Powtórny wywiad weryfikacyjny jako metoda oceny wartości odpowiedzi na pytanie kwestionariusza. — Uwagi końcowe.

UWAGI WSTĘPNE

Celem niniejszego artykułu jest omówienie niektórych wyników badań metodologicznych podjętych dla wypróbowania i oceny pewnej metody weryfikacji danych uzyskanych przy zastosowaniu wywiadu kwestionariuszowego¹. Metodą tą, umożliwiającą w ograniczonym zresztą zakresie ocenę wartości informacji zdobytych w wywiadzie kwestionariuszowym, był powtórny wywiad weryfikacyjny. Za jego pomocą staraliśmy się odtworzyć procesy intelektualne i inne zjawiska psychiczne składające się na wewnętrzną reakcję respondenta na pytanie zadane mu w wywiadzie kwestionariuszowym i na tej podstawie ocenić wartość udzielonej przez niego odpowiedzi.

W postaci, w jakiej stosowany był w naszych badaniach powtórny wywiad weryfikacyjny, łączył on w sobie cechy wywiadu o wywiadzie²

¹ Badania te były pierwszą próbą nowych technik weryfikacji danych uzyskiwanych w wywiadzie kwestionariuszowym. Doświadczenia z tej próby wykorzystane zostały w badaniach metodologicznych we Włocławku w 1973 r.; por. *Analizy weryfikacyjne w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego*, w: *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, red. Z. Gostkowski, J. Lutyński, t. 5, Wrocław 1975.

² Szerzej wywiad o wywiadzie charakteryzuje I. Przybyłowska w artykule *Wywiad o wywiadzie jako metoda otrzymywania informacji o reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza*, w: *Analizy i próby...*

i pogłębionego wywiadu weryfikacyjnego³ (*quality check, follow-up interview*). Z jednej strony bowiem powtórny wywiad weryfikacyjny miał dostarczyć danych o procesach psychicznych respondenta prowadzących do udzielenia odpowiedzi, szczególnie o procesach rozumienia pytania, z drugiej zaś starano się w nim uzyskać tę samą informację poszukiwaną, o którą chodziło w pytaniu kwestionariusza, stosując różne zabiegi ułatwiające (np. wyjaśniając respondentowi przyjęte przez badacza rozumienie terminów lub rozkładając pytanie na prostsze elementy).

Powtórny wywiad weryfikacyjny przeprowadzany zawsze w odniesieniu do jednego pytania kwestionariusza miał charakter wywiadu swobodnego ukierunkowanego i przebiegał według wcześniej przygotowanej listy poszukiwanych informacji (dyspozycji). Powtórny wywiad weryfikacyjny różnił się jednakże stopniem standaryzacji od wywiadu o wywiadzie, wykorzystywanego w późniejszych badaniach metodologicznych we Włocławku w 1973 r. Stosowany przez nas powtórny wywiad weryfikacyjny przebiegał według listy informacji poszukiwanych, sformułowanych stosunkowo ogólnie, i nie opierał się na modelu reakcji wewnętrznej respondenta na dane pytanie kwestionariusza⁴. Była to w istocie lista tematów do poruszenia w swobodnej rozmowie z respondentem, przeprowadzonej po wywiadzie kwestionariuszowym. W rozmowie tej dążyliśmy jednak do tego, by w miarę dokładnie odtworzyć przebieg procesów, które zachodziły w respondencie w trakcie odpowiadania na pytania kwestionariusza, i na tej podstawie ocenić wartość odpowiedzi uzyskanej w wywiadzie kwestionariuszowym.

OPIS BADAŃ

Wywiad kwestionariuszowy, a następnie powtórny wywiad weryfikacyjny w odniesieniu do każdego z pięciu pytań kwestionariusza, przeprowadziliśmy z jedenastoma respondentami, którymi byli młodzi robotnicy, uczniowie trzecich klas zasadniczej szkoły zawodowej dla pracujących. Kwestionariusz składał się z pięciu pytań.

³ Por. J. Koniarek, *Weryfikacja zewnętrzna informacji uzyskanych w wywiadzie kwestionariuszowym*, w: *Analizy i próby...* O procedurach weryfikacyjnych typu *quality check* i *follow up interview* wspomina H. Hyma n, *Survey Design and Analysis*, Glencoe 1955, s. 167—168; por. także rozważania J. Lutyńskiego na temat różnego rodzaju technik weryfikacyjnych zawarte w artykule *Analizy weryfikacyjne w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego, ich rodzaje i możliwości*, w: *Analizy i próby...*, szczególnie s. 346—368.

⁴ Por. B. Tuchańska, *Analiza modelu wewnętrznej reakcji respondenta na pytanie w wywiadzie kwestionariuszowym*, w: *Analizy i próby...*

1. Mieszkańców Polski można podzielić na pewne grupy, które się różnią od siebie. Na jakie grupy podzieliłby Pan mieszkańców całej Polski? Jakie grupy ludzi wymieniłby Pan patrząc na całe nasze społeczeństwo?

2. Proszę teraz powiedzieć, czym odznaczają się ludzie należący do wymienionych przez Pana grup. Jakie są najbardziej wyraźne ich cechy? Może kolejno, jak wymienił je Pan przed chwilą?

3. Chcielibyśmy teraz Pana zapytać, jak Pan myśli, jakie miejsce w społeczeństwie zajmuje Pan obecnie?

1. bardzo wysokie,
2. wysokie,
3. nieco powyżej średniego,
4. średnie,
5. nieco poniżej średniego,
6. niskie,
7. bardzo niskie.

4. Prosilibyśmy teraz, aby przez chwilę pomyślał Pan o młodych ludziach pragnących zdobyć w przyszłości wysokie miejsce w społeczeństwie. Jak Pan myśli, jaki wpływ na zdobycie wysokiego miejsca w naszym społeczeństwie mają	B. duży wpływ	Duży wpływ	Mały wpływ	B. mały lub w górze nie ma wpływu	Trudno powiedzieć
a) wykształcenie b) pochodzenie społeczne c) płeć d) przynależność partyjna e) kwalifikacje zawodowe f) zamożność rodziców g) miejsce zamieszkania (duże miasto, małe miasto, wieś) h) dobrze wykonana praca (dobra robota) i) znajomość, protekcja					
4. A Jakie dwie rzeczy spośród wymienionych wyżej mają Pana zdaniem największy wpływ na zdobycie wysokiego miejsca w naszym społeczeństwie: 1. po pierwsze 2. po drugie					

5. Na początku naszej rozmowy pytaliśmy o grupy ludzi występujące w naszym społeczeństwie. Obecnie wymienimy Panu szereg różnic, które wymieniali ludzie w rozmowie z nami, i prosimy Pana o wybranie spośród nich trzech takich, które Pana zdaniem w sposób najbardziej wyraźny dzielą ludzi w naszym społeczeństwie w Polsce:

- różnice w poziomie kulturalnym,
- różnice w zajmowaniu stanowisk kierowniczych i niekierowniczych,
- różnice w poglądach politycznych,

różnice w dochodzie lub majątku,
różnice w zamieszkiwaniu na wsi lub w mieście,
różnice w pochodzeniu społecznym,
różnice w wykształceniu,
różnice w wykonywanym zawodzie,
różnice w charakterze pracy fizycznej lub umysłowej,
różnice w przynależności klasowej ludzi (robotnicy, chłopci, inteligencja).

Które z tych różnic są najważniejsze:

w pierwszej kolejności,
w drugiej,
w trzeciej.

Jak widać, pytania zawarte w kwestionariuszu, chociaż względnie jednorodnie tematycznie, były różne z punktu widzenia formalnej budowy. Pytania 1 i 2 były pytaniami otwartymi, wymagającymi od respondenta odpowiedzi w formie wyliczenia, pytania 3 i 5 były z kolei wieloczołnowymi pytaniami zamkniętymi z żądaniem wyboru jednej (pytanie 3) lub trzech (pytanie 5) kategorii. Pytanie 4, najbardziej skomplikowane z punktu widzenia formalnej budowy, zawierało dziewięć kategorii, z których każda była oceniana przez respondenta na pięciopunktowej skali. Wszystkie stosowane przez nas pytania były pytaniami bardzo trudnymi zarówno na przedmiot (postrzeganie struktury społecznej), jak i ze względu na konstrukcję i język. Należy jednak zaznaczyć, iż pytania te nie były specjalnie sformułowane do badań weryfikacyjnych, lecz wybrane ze standardowych kwestionariuszy wywiadu wykorzystywanych już w badaniach socjologicznych przeprowadzanych na próbie reprezentacyjnej.

Do każdego z wyżej scharakteryzowanych pytań określono informacje poszukiwane, które pozwalały przy wykorzystaniu danych z powtórnego wywiadu weryfikacyjnego dokonać oceny odpowiedzi uzyskanych na pytanie w wywiadzie kwestionariuszowym w kategoriach: trafna, tj. przynosząca informację prawdziwą poszukiwaną, lub nietrafna, tj. nie przynosząca prawdziwej informacji poszukiwanej. W przypadku wszystkich pytań, które były pytaniami o opinię, informacja poszukiwana miała postać następującą: jaka jest opinia respondenta w kwestii poruszonej przez pytanie? Ujawniane przez respondenta opinie traktowaliśmy jako wyraz jego trwałego przekonania, a nie tylko jako stanowisko wyrażone przez niego w czasie wywiadu.

Wywiad kwestionariuszowy przebiegał według zasad stosowanych najczęściej w typowych badaniach socjologicznych wykorzystujących tę technikę zbierania informacji. Zachowania ankietów (badaczy) cechowała zatem daleko posunięta standaryzacja, a dyrektywy przeprowadzania wywiadu kwestionariuszowego nie przewidywały wyjaśniania pytań respondentowi i głębszego sondowania.

Każdy z wywiadów kwestionariuszowych był rejestrowany na taśmie magnetofonowej, co umożliwiało przed każdym powtórny wywiadem weryfikacyjnym odtworzenie respondentowi brzmienia pytania kwestionariuszowego i jego odpowiedzi na to pytanie.

Po zakończeniu wywiadu kwestionariuszowego ankieter (badacz) proponował respondentowi swobodną rozmowę o tym, jak odebrał pytanie, jak je rozumiał, o czym myślał, kiedy udzielał odpowiedzi na pytanie kwestionariusza, co sprawiało mu w trakcie odpowiadania najwięcej trudności itp.

Przed rozpoczęciem powtórnego wywiadu weryfikacyjnego ankieter (badacz) proponował respondentowi zwracanie się do siebie po imieniu. Próbowano zatem odejść od bardziej sztywnej, oficjalnej atmosfery wywiadu kwestionariuszowego, przechodząc do swobodnej nieoficjalnej rozmowy o doświadczeniach i doznaniach respondenta związanych z udzielaniem przez niego odpowiedzi na pytanie kwestionariusza wywiadu.

Ogółem z 11 osobami przeprowadziliśmy 55 powtórnych wywiadów weryfikacyjnych. Miały one bardzo intensywny charakter. Wyrażało się to między innymi w tym, iż w celu ustalenia trafności odpowiedzi uzyskanej w wywiadzie kwestionariuszowym zadawaliśmy w wywiadzie weryfikacyjnym stosunkowo dużą ilość szczegółowych pytań. Dobrze ilustruje to prezentowana tabela 1.

Tabela 1. Pytania zadane w celu ustalenia trafności odpowiedzi w powtórnych wywiadach weryfikacyjnych, przeprowadzanych w odniesieniu do każdego pytania kwestionariuszowego

Nr wywiadu	Nr pytania					Ogółem
	I	II	III	IV	V	
1	24	13	12	12	18	79
2	18	8	14	10	10	60
3	19	4	27	14	12	76
4	32	22	17	19	13	103
5	19	4	21	19	20	83
6	24	17	26	52	20	139
7	15	8	14	13	19	69
8	15	17	26	31	12	101
9	25	22	25	36	11	119
10	39	25	29	18	20	131
11	44	13	20	37	23	137
Razem	274	153	231	261	178	1097

Nie uwzględniliśmy w niej pytań wykraczających poza nadrzędny cel wywiadu weryfikacyjnego (tj. ustalenia trafności odpowiedzi), a dotyczących ogólnych wrażeń respondenta z wywiadu kwestionariuszo-

wego, oceny stopnia trudności pytań, ogólnych zainteresowań respondenta itp. W zasadzie ilość pytań zadawanych respondentowi w powtórny wywiadzie weryfikacyjnym była wprost proporcjonalna do trudności, jakich nastęczało mu odpowiadanie na dane pytanie kwestionariusza. Związek ten nie występuje jednak we wszystkich przypadkach. Niekiedy, mimo ewidentnych kłopotów respondenta związanych ze sformułowaniem odpowiedzi (milczenie, prośby o powtórzenie pytania, prośby o wyjaśnienie niektórych terminów), w wywiadzie kwestionariuszowym nie byliśmy w stanie uzyskać od niego informacji nawet częściowo wyjaśniających te kłopoty. W takich sytuacjach liczba pytań zadanych respondentowi w wywiadzie weryfikacyjnym była z konieczności niewielka.

Przeciętny czas trwania wywiadu kwestionariuszowego wynosił około 15 minut, zaś powtórny wywiad weryfikacyjny przeprowadzany w odniesieniu do jednego pytania kwestionariusza trwał średnio od 10 do 15 minut.

ZAŁOŻENIA I CELE POWTÓRNEGO WYWIADU WERYFIKACYJNEGO

Przyjmując, że za pomocą powtórne go wywiadu weryfikacyjnego można uzyskać informacje o procesach psychicznych respondenta zachodzących w trakcie odpowiadania na pytanie kwestionariusza, opieraliśmy się na założeniach metody introspekcyjnej, sformułowanych przez Kreutza⁵. Przyjęliśmy zatem, że w stosowanym przez nas powtórny m wywiadzie weryfikacyjnym odpowiednia stymulacja pytaniami umożliwi respondentowi introspekcję z pamięci, tj. pozwoli mu odtworzyć i zwerbalizować procesy, które doprowadziły do uformowania odpowiedzi udzielonej w wywiadzie kwestionariuszowym.

Oczywiście w powtórny m wywiadzie weryfikacyjnym nie ograniczaliśmy się jedynie do analizy introspekcyjnej z pamięci, a więc przypomniania, rozpoznawania i nazywania przez respondentów elementów procesu formowania odpowiedzi⁶. Informacje, których miał dostarczyć

⁵ M. Kreutz, *Metody współczesnej psychologii*, w: *Analizy i próby...*, s. 99—102; por. również Przybyłowska, *Wywiad o wywiadzie...*, s. 469 i n.

⁶ Stosowana przez nas w badaniach metoda introspekcyjna wielokrotnie poddawana była ostrej krytyce przez badaczy o orientacjach behawiorystycznej i psychometrycznej. W obronie rozumnie stosowanej introspekcji wystąpił J. Rekowski w artykule *O zastosowaniach metody introspekcyjnej we współczesnych badaniach psychologicznych*, „Psychologia Wychowawcza”, t. 13 (27), 1970. W konkluzji swojego artykułu stwierdza on: „psycholog praktyk ma pełne prawo posługiwania się metodą introspekcyjną, pod warunkiem, że zdaje sobie sprawę z jej słabości i stosuje reguły, które te słabości ograniczają”.

powtórny wywiad weryfikacyjny, miały szeroki zakres i obejmowały między innymi:

1. informacje dotyczące rozumienia przez respondenta terminów występujących w pytaniu kwestionariusza;

2. informacje o procesach i stanach psychicznych koniecznych, obojętnych i szkodliwych dla sformułowania odpowiedzi na pytanie kwestionariusza; chodziło przede wszystkim o określenie charakteru i jakości procesów intelektualnych (rozumowania, przypominania, wyobrażenia) i emocjonalnych (zainteresowanie, zniecierpliwienie itp.), prowadzących do zbudowania odpowiedzi;

3. informacje odnoszące się do dotychczasowego kontaktu respondenta z bodźcem-pytaniami (czy szerzej z sytuacją problemową wywołaną przez pytanie); starano się zwłaszcza ustalić, czy respondent korzystał z jakiegoś wzoru reakcji uprzednio wyuczonyj i — jeśli była to reakcja wyuczona — czy respondent wiązał z taką odpowiedzią jakieś osobiste, własne przekonanie;

4. informacje dotyczące stałości (zmienności) odpowiedzi uzyskanych od respondenta w wywiadzie kwestionariuszowym oraz w wywiadzie weryfikacyjnym; drugą odpowiedź na to samo pytanie kwestionariusza uzyskiwano po uprzednim wyjaśnieniu rozumienia terminów występujących w pytaniu, przyjętych przez badaczy.

Dodatkowo w wywiadzie powtórny starano się uzyskać:

5. informacje o stopniu zaangażowania — przejęcia się rolą respondenta; dążono przede wszystkim do ustalenia, czy respondent udzielał odpowiedzi przemyślanych, czy też przypadkowych, nieprzemyślanych (na „chybił trafił”, „aby zbyć” itp.);

6. informacje dotyczące oceny stopnia trudności pytań przez respondenta.

POWTÓRNY WYWIAD WERYFIKACYJNY JAKO METODA OCENY WARTOŚCI ODPOWIEDZI NA PYTANIE KWESTIONARIUSZA

W badaniach przyjęliśmy, że koniecznymi warunkami uznania odpowiedzi respondenta udzielonej w wywiadzie kwestionariuszowym za trafną jest stwierdzenie na podstawie informacji uzyskanych w powtórny wywiadzie weryfikacyjnym, że

1. rozumienie przez respondenta terminów występujących w pytaniu jest zgodne z ich definicją przyjętą przez badaczy;

2. respondent posiada przekonanie, iż udzielona przez niego odpowiedź jest jego własną, osobistą opinią, czyli że respondent rzeczywiście sądzi tak, jak odpowiedział w wywiadzie kwestionariuszowym;

3. odpowiedź respondenta odznacza się stałością, czyli odpowiedź udzielona w wywiadzie kwestionariuszowym jest zgodna (taka sama) z odpowiedzią uzyskaną w powtórny wywiadzie weryfikacyjnym.

Danych, które pozwalały na kwalifikację wartości odpowiedzi respondenta z wywiadu kwestionariuszowego, dostarczał, jak wspomnieliśmy wyżej, wywiad weryfikacyjny. Jeżeli w wyniku analizy przeprowadzonej na podstawie wyników powtórnego wywiadu weryfikacyjnego okazało się, że nie został spełniony co najmniej jeden z warunków koniecznych, to odpowiedź respondenta udzielona na pytanie w wywiadzie nie mogła być uznana za trafną, przynoszącą prawdziwą informację poszukiwaną.

Na podstawie wyżej scharakteryzowanych kryteriów przeprowadziliśmy szczegółową ocenę odpowiedzi uzyskanych na pytania w wywiadzie kwestionariuszowym⁷. Wyniki tej oceny przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Wyniki oceny trafności odpowiedzi dokonanej na podstawie danych z powtórnych wywiadów weryfikacyjnych

Nr pytania	Odpowiedzi			
	uznane za trafne	uznane za nietrafne	trudne do oceny	ogółem
I	9	1	1	11
II	3	5	3	11
III	4	3	4	11
IV	8	3	0	11
V	6	2	3	11
Razem	30 (55%)	14 (25%)	11 (20%)	55

Wymaga ona krótkiego omówienia. Przede wszystkim należy zaznaczyć, iż u podstaw dokonanego rozróżnienia na odpowiedzi trafne i nietrafne, rozróżnienia przeprowadzonego na podstawie trzech kry-

⁷ Dla bliższego wyjaśnienia sposobu kwalifikacji trafności odpowiedzi przytoczmy dosłownie fragment wywiadu weryfikacyjnego. Analiza tego wywiadu dowiodła naszym zdaniem, iż respondent nie rozumiał właściwie terminu użytego w pytaniu. Przykład dotyczy pytania nr 1.

A — Powiedziałeś, że nie rozumiałeś pytania, czego nie rozumiałeś w tym pytaniu?

R — To właśnie, na jakie grupy podzieliłby grupy ludzi...

A — Nie rozumiałeś tego słowa „grupy ludzi”?

R — Właśnie o to chodzi...

A — A co w tej chwili rozumiesz przez słowo grupa, „grupa ludzi”?

R — Grupa, po prostu grupa ludzi, grupa... muszę się zastanowić, zrozumiałem to, grupa ludzi jako społeczeństwo, no i w tym wypadku ja to pojąłem...

A — A teraz mówisz, że dla ciebie grupą ludzi jest całe społeczeństwo,

R — A tutaj właśnie się trzasnąłem, jednak nie zrozumiałem właściwie pytania.

teriów trafności, kryło się zawsze rozumowanie w znacznym stopniu interpretacyjne, a więc zawodne. Dokonując na podstawie informacji z wywiadu weryfikacyjnego kwalifikacji odpowiedzi na trafne i nietrafne, staraliśmy się podejmować decyzje odznaczające się wysokim stopniem pewności. Jednakże w odniesieniu do niektórych pytań stwierdziliśmy w trakcie analizy, iż powtóŔny wywiad weryfikacyjny nie przyniósł wystarczającej ilości informacji o procesach formowania odpowiedzi, co uniemożliwiło rzetelną, przeprowadzoną na podstawie trzech przyjętych przez nas kryteriów kwalifikację wartości odpowiedzi. Odzwierciedleniem tych interpretacyjnych kłopotów jest odpowiednia pozycja w tabeli. Wynika z niej, że w stosunku do 20% odpowiedzi uzyskanych w wywiadach kwestionariuszowych nie byliśmy w stanie przeprowadzić ostatecznej oceny trafności właśnie z powodu braku wystarczającej i pełnej ilości informacji. W przeważającej ilości przypadków przyczyną tego stanu rzeczy były błędy popełnione przez ankieterów-badaczy w trakcie przeprowadzania wywiadów weryfikacyjnych, w kilku jednak przypadkach przyczyną była inna — trudność przeprowadzania przez respondenta analizy introspekcyjnej w odniesieniu do procesu formowania odpowiedzi na niektóre pytania (np. pytanie 3).

Jak wynika z omawianej tabeli, w stosunku do 80% odpowiedzi na pytania kwestionariusza zastosowanie powtóŔnego wywiadu weryfikacyjnego przyniosło efekt pozytywny, tzn. informacje w nim uzyskane pozwoliły ocenić odpowiedź jako trafną lub nietrafną. Wprawdzie materiał statystyczny obejmujący zbyt małą liczebność nie upoważnia do stawiania zbyt daleko idących wniosków, niemniej można stwierdzić, że w opisywanych badaniach użyta procedura weryfikacji okazała się w dużej mierze operatywna.

Wyniki metodologicznej próby, której poddaliśmy powtóŔny wywiad weryfikacyjny, dowodzą, że wykorzystanie tej techniki w procesie konstrukcji i sprawdzania narzędzia badawczego, jakim jest kwestionariusz, umożliwia liczbową ocenę trafności pytań, chociaż ocena ta czasami jest intuicyjna i zawodna. PowtóŔny wywiad weryfikacyjny rozważany jako pewien typ weryfikacji danych uzyskiwanych w wywiadzie kwestionariuszowym traktować można jako ogniwo pośrednie między pilotażem „pogłębionym”⁸ a weryfikacją wewnętrzną (wywiad o wywiadzie) robioną przede wszystkim w celach metodologicznych⁹. Według zasad tej techniki można poddawać próbie te

⁸ O pilotażu „pogłębionym” obszernie informuje K. Lutyńska w artykule *Pilotaż „pogłębiony”. Koncepcja, realizacja i analiza materiałów pilotażowych*, w: *Analizy i próby...*, t. 4.

⁹ Patrz *Analizy weryfikacyjne w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego*, w: *Analizy i próby...*, s. 320—561.

pytania kwestionariusza, które mimo zastosowania pilotażu „pogłębio-
nego” budzą nadal zasadnicze wątpliwości badacza (np. ze względu na
potencjalną trudność czy drażliwość). Wykorzystanie bowiem powtór-
nego wywiadu weryfikacyjnego wraz z rejestracją magnetofonową
przynosi szereg informacji, które pozwalają te wątpliwości rozstrzyg-
nąć z większą pewnością niż w przypadku pilotażu „pogłębio-
nego”.

UWAGI KOŃCOWE

Ze względu na eksperymentalny charakter badań oraz szczupłość
materiału statystycznego wnioski dotyczące efektywności zastosowanej
przez nas procedury weryfikacyjnej należy formułować z pewnymi
zastrzeżeniami. Okazała się ona bowiem skuteczna w odniesieniu do
pewnego rodzaju respondentów i określonego rodzaju pytań (trudnych).
Również założenia metody introspekcyjnej, na których została ta
procedura zbudowana, muszą skłaniać do ostrożności w interpretacji
rezultatów próby. Wydaje się jednak, że w omawianych badaniach
proponowana technika, chociaż częściowo, zdała egzamin. Pozwoliła
wniknąć w wewnętrzny mechanizm odpowiadania respondenta na py-
tanie kwestionariusza, ujawnić ważne w tym mechanizmie elementy
(procesy rozumienia), a w efekcie umożliwiła ocenę wartości odpo-
wiedzi uzyskiwanych w wywiadzie kwestionariuszowym. Jej zastoso-
wanie dowiodło także konieczności bardzo ostrożnej interpretacji in-
formacji zbieranych przy zastosowaniu tak standaryzowanego narzę-
dzia, jakim jest kwestionariusz wywiadu socjologicznego.